

УДК 903.2:738.3(477-25)"12/15"

Оногда О. В.

ДО ПИТАННЯ ПРО СВОЄРІДНУ ГРУПУ КЕРАМІКИ ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКОГО ЧАСУ

У статті розглянуто цікаву кераміку XIII-XVI ст. своєрідної групи, за типологією М. П. Кучери, нові знахідки її на території Києва, а також приклади аналогій з інших регіонів. Існування даного типу кераміки є важливим фактом історії матеріальної культури, що потребує дослідження на сучасному рівні знань.

Питання хронології пізньосередньовічної кераміки - наймасовішого та, досить часто, чи не єдиного датувального матеріалу під час розкопок середньовічних об'єктів, - досі залишається маловивченим. Зокрема, надзвичайно цікавий тип кераміки післямонгольського часу являє собою так звана специфічна (за М. П. Кучерою) [1], або ж «архаїчна», група кераміки.

Зростання кількості знахідок цієї групи кераміки, зокрема, в об'єктах післямонгольського часу на території Києва, вимагає її дослідження на сучасному рівні. Визначальною особливістю цього типу глиняних виробів є не пов'язаність їх із загальними тенденціями еволюції морфологічних та технологічних особливостей кераміки у післямонгольський час, в основі якої була поступова видозміна давньоруської традиції профілювання. Кераміка своєрідної групи, що з'являється у другій половині XIII-XIV ст., морфологічно нагадує кераміку значно ранішого часу - X-XI ст., від решти ж посудин післямонгольського періоду вона відрізняється особливостями складу глиняного тіста.

Уперше кераміку специфічної групи, як і кераміку післямонгольського часу загалом, було виділено М. П. Кучерою за матеріалами розкопок у Сокильцях (1961 р.) [2].

Згодом автором розкопок було з'ясовано, що деякі групи кераміки, раніше датовані X ст., насправді належали до післямонгольського часу. Дослідником було визначено дві основні групи такої кераміки. Перша - посудини, виготовлені на повільному гончарному колі, товстостінні, асиметричних форм, з невиразними плічками

і короткими, майже прямими, ледь відігнутими вінцями; у верхній частині горщики прикрашено орнаментом у вигляді прямих ліній, хвиль, рідше - зубчастого штамп (рис. 1, 1). Частина з них навіть важко було відрізнити від ліпних. Друга група відрізнялася від першої кращою якістю, симетричністю форм, мала виразні ознаки гончарної техніки; орнамент було виконано чіткішими лініями, вінця відігнуті назовні і зрізані по краю, рідше заокруглені. Визначальною особливістю обох груп своєрідної кераміки став склад тіста: глина із домішками піску та жорстви, на зовнішній та внутрішній поверхні наявні дрібні блискучі вкраплення, колір посудин - темно-сірий, буруватий, із коричневим відтінком. Вироби своєрідної групи кераміки траплялися одночасно із традиційною керамікою, що продовжувала тенденції розвитку давньоруського часу [3].

Аналізуючи глиняні вироби із Сокильців та хутора Половецького, М. П. Кучера висловив сподівання, що згодом своєрідна група кераміки, яку до того помилково датували більш раннім часом автори інших розкопок, буде віднайдена і в інших археологічних пам'ятках Подніпров'я [4]. Це припущення підтвердилось, зокрема, за результатами досліджень об'єктів другої половини XIII - початку XVI ст. на території м. Києва.

За хронологічними класифікаціями середньовічної кераміки, розробленими С. О. Беляєвою (на основі розкопок південноруських земель), Л. І. Виногородською (за матеріалами археологічних досліджень Новгород-Сіверського), горщики із профілюванням вінець, властивим

своєрідній групі кераміки, віднесено до періоду XIV-XV ст. [5].

Як зазначалось, кераміку розглядуваної нами групи було виявлено в ході розкопок інших пізньосередньовічних об'єктів у Києві. Так, під час досліджень, проведених Я. Є. Боровським та О. П. Калюком у 1988-1989 рр. по вул. Велика Житомирська, 2 у об'єкті, датованому другою половиною XIII ст., було віднайдено грубо виготовлений шерехатий горщик приземкуватих пропорцій, орнаментований подвійною хвилею по верхній частині плічка. Цей горщик за пропорціями був близький до горщиків XII - початку XIII ст., але приземкуватішої форми, що й дало підстави до датування його післямонгольським часом. Автори розкопок пов'язують цей факт із рустифікацією культури, спричиненою татаро-монгольською навалою (за аналогіями із буковинською керамікою). Варто зауважити, що кількісно у дослідженій споруді переважають фрагменти посудин із вінчиками, оформленими у вигляді різноманітних валиків: округлих, дещо витягнутих по вертикалі, приземкуватих та сплюснених, нерідко скошених назовні [6].

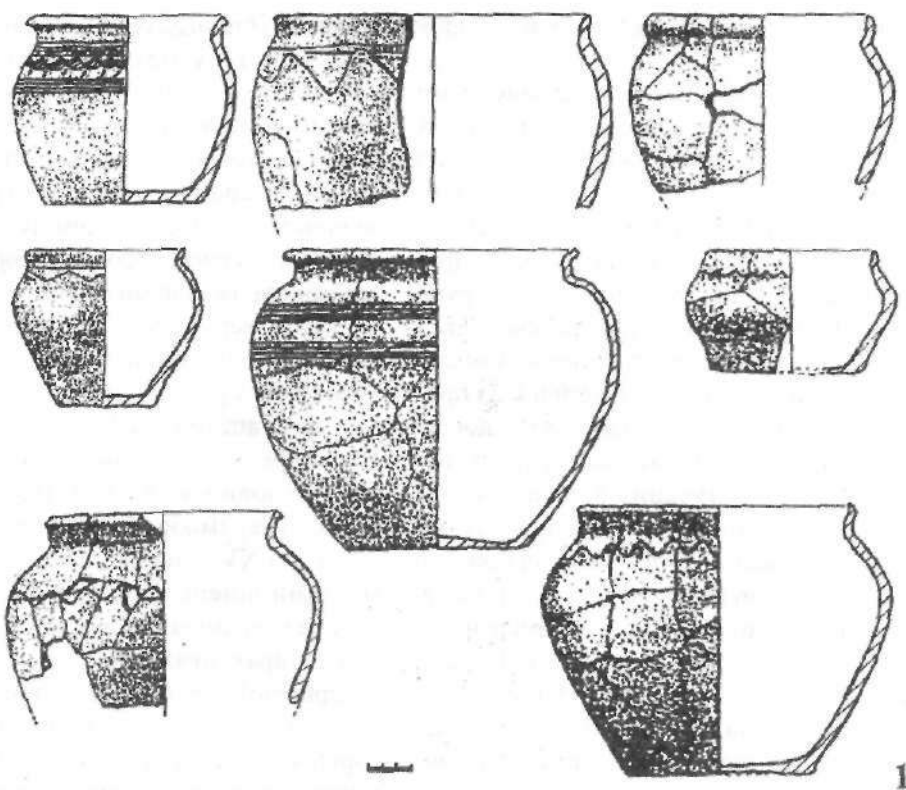
У 1996-1997 рр. в процесі розкопок на території Михайлівського Золотоверхого монастиря було досліджено яму післямонгольського часу. В колекції кераміки, представленій переважно горщиками із масивними вінцями різної форми, є також фрагмент верхньої частини горщика із прямим, відігнутих назовні вінцем, що під кутом переходить у шийку. Орнаментация цього зразка своєрідної групи - прокреслена хвиляста лінія по плечу. Яма датована за нумізматичними знахідками - з неї походять 5 литовських денаріїв типу «колюмна» - «спис із хрестом», також половинка денарія, знайденого в заповненні поховання, впущеного в яму. За станом та особливостями монет час їх обігу визначено в межах другої - третьої чвертей XV ст. [7].

Під час розкопок неподалік від корпусу № 4 Києво-Печерської лаври, проведених під керівництвом С. А. Балакіна у 2002 р., також було зафіксовано кераміку специфічної групи в об'єкті, датованому другою половиною XV ст. Під час досліджень було виявлено цікаву групу керамічних виробів, типологічний вигляд яких характеризується поєднанням декору, давньоруського за стилем, із зовсім невластивими кераміці XII-XIII ст. техніко-морфологічними ознаками. В одному випадку це розвал невеликого горщика з короткою конусоподібною шийкою та похилими плічками, прикрашеними скорописною «хвилею» та низкою коротких прямих наколів, в іншому - уламок масивного вінця

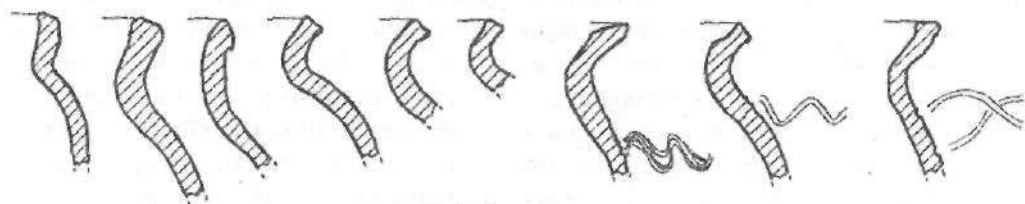
великого ліпного горщика із відчутною домішкою жорстви у тісті та недбало заглаженою і жорсткою на дотик поверхнею. Коротка конічна шийка виробу прикрашена низкою косих нарізок, що імітують давньоруську «хвилю» [8]. Знахідки кераміки своєрідної групи становлять меншість, кількісно ж домінує кухонна кераміка, представлена виробами із короткою конічною шийкою та масивними валикоподібними вінцями.

Також кераміку своєрідного типу було виявлено в ході розкопок Вознесенського монастиря (територія колишнього заводу «Арсенал») під керівництвом Г. Ю. Івакіна у 2005 р. в об'єкті, попередньо датованому початком XV - першою половиною XVI ст. Переважну частину колекції кераміки з будівлі представлено типовими для XV - першої половини XVI ст. фрагментами вінець горщиків. Разом з тим у ній наявна і кераміка своєрідного типу. За попередніми підрахунками (обробку матеріалу ще не завершено), кількість її становить близько 5 % від загальної кількості зібраних фрагментів. Це горщики із невиразними плічками і короткими, майже прямими, відігнутих назовні вінцями. Майже всі фрагменти мають або дуже коротку шийку, або вінця, що під кутом переходять у плече. Деякі посудини орнаментовано прокресленим хвилястим орнаментом по плечу (рис. 1, 2). Колір горщиків цієї групи - цеглянистий, темно-коричневий, чорний. Тісто цієї групи керамічних виробів вирізняється наявністю домішок жорстви, крупного піску та мінеральних вкраплень золотистого кольору. Решта керамічного комплексу, як зазначалось, - це посудини із профілюванням вінець, типовим для XV - першої половини XVI ст.: масивні валикоподібні із борозенкою або виїмкою по внутрішньому краю, із масивними заціпами, із відігнутих назовні краєм.

Таким чином, кількість знахідок розглядуваної нами групи кераміки збільшується, чим і привертає до себе увагу. Спільними рисами, що вирізняють кераміку своєрідного типу, М. П. Кучера вважав грубий склад глиняного тіста, нерозвинутість форм, недбале виготовлення та орнаментування тощо. З іншого боку, цей посуд дуже неоднорідний. Це стосується, насамперед, товщини стінок (від товстостінних, що нагадують ліпні, до тонкостінних), профілювання вінець (яке хоч і має спільні риси, відмінні від традиційних для згаданого часу, проте при детальному розгляді видно, що в групі є різні варіації), нестандартності типів орнаментации та її розташування відносно поверхні виробів (на шийці, плечі, іноді тулубі горщиків).

1

2

3

Рис. 1. Кераміка своєрідної групи, XIV-XV ст., хутір Половецький (за М. П. Кучерою, 1969) (1) та з об'єкта початку XV - першої половини XVI ст. (?), Вознесенський монастир (розкопки Г. Ю. Івакіна, 2005 р.) - (2); кераміка з могильника Обяляй, Литва, XIII-XIV ст. (Urbanavicius V., Urbanaviciene S.) - (3)

Аналогії своєрідної групи кераміки поза межами Середньої Наддніпрянщини відомі за матеріалами розкопок на території Буковини, де морфологічні особливості деяких посудин також нагадують вироби більш раннього періоду (XI ст.) - вони мають товсті стінки, відхилені вінця, обпалені нерівномірно та виготовлені із глини з додаванням піску та шамоту. Час побутування встановлено на підставі інших форм, що їх супроводжують та є типовими для другої половини XIII-XIV ст. [9].

Подібна тенденція розвитку керамічного виробництва простежується також за археологічними матеріалами з території Волині. Зокрема, тут певна кількість кухонних горщиків за формою тулуба і профілюванням вінець нагадує домонгольські вироби XI ст., але має шершаву поверхню, а в тісті - грубі домішки. Така кераміка датується початком - серединою XIV ст. [10].

Схожа ситуація відзначається і в Південному Подніпров'ї, де кераміка деяких типів XIII-XIV ст. (типи VIII-IX, за А. О. Козловським) вирізняється з-поміж традиційних для даного регіону типів складом тіста та орнаментациєю: тісто грубе, із значною кількістю домішок піску, жорстви, шамоту і товченого черепашнику; орнаментовано посудини лише у верхній частині, найчастіше хвилястими недбало проведеними лініями, рідше косими насічками, горизонтальними лініями, круглими вдавленнями [11].

Аналогії поза межами сучасної України відомі у Білорусі, де, за розробками О. Левко, вони датуються XIII-XIV ст. [12]. Також цікаву групу морфологічно дуже подібної кераміки (рис. 1, S) було досліджено під час розкопок могильника Обяляй у Литві (історична область Аукштайтія), де комплекси досить точно датовані в межах XIII-XIV ст. як за сукупністю знахідок (зброя, знаряддя праці, металеві прикраси, предмети побутового призначення), так і радіокарбонним датуванням [13].

Дещо пізнішим часом датується кераміка із профілюванням вінець, подібним до розглядуваного, у Молдові. Проте для даного регіону час її існування залишається дискусійним питанням. Підставою для проведення аналогій є тенденція до архаїзації, занепаду гончарного виробництва порівняно із матеріалами раніших та пізніших періодів. Зокрема, за матеріалами розкопок поселення Лукашівка, І. Хинку встановлено, що посуд виготовлявся на ручному гончарному колі, випал нерівномірний, колір - від коричнево-сірого до темно-сірого із брунатним відтінком. У тісті є домішки дрібного черепашнику та подекуди крупнозернистого вапняку. Крім того,

подібність у профілюванні простежується і за морфологічними особливостями: деякі посудини мають вінчик, відігнутий назовні, та коротку шийку-перехват. Кераміка цього типу сумарно продатована у межах XII-XIV ст. [14]. Виготовлені на повільному гончарному колі горщики із природними та штучними домішками нерівномірного випалу відомі і за матеріалами розкопок Старого Орхея. Спочатку така кераміка вважалася слов'янською, проте пізніше її було віднесено до молдавської «волоського» типу, і за новими розробками місцевих дослідників вона датується у межах початку XV - початку XVI ст. [15].

Отже, існування кераміки своєрідного типу є дуже важливим моментом історії матеріальної культури післямонгольського часу. Адже така кераміка у всіх досліджених комплексах існує паралельно із типовими для XIV-XV ст. формами (із потовщеними валикоподібними чи ромбоподібними вінцями, вінцями із зачіпами тощо), але водночас генетично цілком відмінна від них. Спільними рисами для усіх зразків є насамперед склад та колір тіста, тяжіння морфологічних особливостей до типів значно раніших періодів розвитку наддніпрянської кераміки, що дає змогу підтвердити існування цього типу як цілковито окремого та цікавого явища для зазначеного часу. З іншого боку, цьому типу властива значна варіабельність всередині групи, що потребує подальшого вивчення та розробки її типології і мікрохронології, яке можливе за умови подальшого накопичення археологічних матеріалів.

Попередній розгляд засвідчив наявність аналогій дещо ранішого часу в північно-західних регіонах (Білорусь, Литва) та пізнішого - в південно-західних (Молдова). Проте розгляд таких аналогій на даному етапі вивчення є радше ілюстративним, дослідження ж імовірності генетичних впливів потребує більш ретельного вивчення та поповнення джерельної бази.

Технологічні особливості, зокрема, нерівномірний випал та плямиста поверхня своєрідної групи кераміки, безсумнівно, пов'язані зі специфікою виробництва, що, у свою чергу, відбиває певні соціальні процеси. Одностайного пояснення цієї особливості в дослідників пізньосередньовічної доби немає, проте, на нашу думку, цікавим та досить імовірним є припущення молдавського дослідника П. Бирні про те, що аналогічна кераміка «архаїчного вигляду», або ж «волоського» чи «сільського типу» у Молдавії виготовлялась шляхом випалу на відкритому вогнищі [16]. Наявність подібних аналогій дає змогу припустити, на думку Г. А. Козубовського,

що на наших теренах поява такої кераміки може бути пов'язана із виготовленням у похідних умовах, «нашвидкуруч», а також, можливо, що такий посуд виготовлявся військовими. Дослідники середньовічного часу пропонують кілька інших варіантів пояснення цього явища, зокрема: рустифікація культури після татаро-монгольської навали [17], занепад виробництва [18], виготовлення кераміки в умовах, не пов'язаних із товарним виробництвом. Не виключеною також є версія про непряме поширення впливів у вигляді технологічних запозичень або ж варіант

того, що ця група була довізною.

Таким чином, з певністю говорити про причини появи цього типу кераміки сьогодні можна лише на рівні припущень. Проте незаперечним є той факт, що існування кераміки своєрідної групи, яка мала архаїчніші риси порівняно із іншими зразками виробів і побутувала з ними у одних і тих самих комплексах, свідчить про певні соціальні процеси, найімовірніше - виготовлення побутових глиняних виробів для особистих потреб за межами товарного виробництва на значних за обсягом територіях.

1. Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності.- К.: Наук, думка, 1969.-С. 174-181.
2. Кучера М. П. Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бугу // Археологія.- 1965.- Т. XIX.- С. 201-204.
3. Кучера М. П. Про одну групу... - С. 175-176.
4. Там само.
5. Беляева С. О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII-XIV ст. // Археологія.- № 31.- 1979.- С. 36-45; *Виногородська Л. І.* До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія.- 1988.- № 61.- С. 47-57.
6. Боровський Я. С, Калюк О. П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989 рр.- К.: Наук, думка, 1993.- С. 3-42.
7. Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Козуба В. К., Поляков С. С. Дослідження Михайлівського Золотоверхого собору в 1997 році // АБУ 1997-1998 років.- К.: ІА НАНУ, 1998.-С. 17-18.
8. Балакін С. А. Комплекс XIV-XV ст. з території господарського подвір'я Києво-Печерської лаври // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.- К.: Часи козацькі, 2004- Вип. 13- С. 63-71.
9. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X - перша половина XIV ст.).- К.: Наук, думка, 1982- С. 289-291.
10. Охрименко Г. В., Кучинко М. М., Кубицька Н. В. Розвиток керамічного виробництва на Волині.- Луцьк: Волинська обласна друкарня.- С. 174-178.
11. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст.- К.: Наук. думка, 1992.- С. 88.
12. Левко О. Н. Профиліровка и орнаментика кераміки XII-XV вв. северо-восточной Белоруссии // Древнерусское государство и славяне: Материали симпозиума...- Минск: Наука и техника, 1983.- С. 79-81.
13. *Urbanavicius V., Urbanaviciene S.* Archeologiniai tyrimai II Obeliu kapinynas: Lietuvos archeologia. 6 knyga.- Vilnius, 1977.- S. 21-22, 61-63.
14. Хынку И. Г. К вопросу о средневековой керамике Молдавии // Материали по археологии Северного Причерноморья.- 1959.- Вып. 2.- С. 82, 84-85.
15. Бярня П. П. Из истории исследования Старого Орхея (1946-1958 гг.) // Археологические исследования в Старом Орхее.- Кишинев: Штиинца, 1991.- С. 35-37.
16. Бярня П. П. Там само- С. 22.
17. Боровський Я. С, Калюк О. П. Дослідження Київського дитинця....- С. 3-42.
18. Кучера М. П. Про одну групу... - С. 179.

O. Onogda

TO THE QUESTION OF THE SPECIFIC GROUP OF CERAMICS OF POST-MONGOLIAN TIMES

The article considers interesting ceramics from XIII-XVI cent, of the Specific group by M. Kuchera, new finds of it on the territory of Kyiv, as well as examples of analogies from other territories. The existence of this type of pottery is an important fact of the material history which needs further investigations on the contemporary level of knowledge.